

מבט על, גיליון 238, 18 בינואר 2011

השלכות הפלת המשטר בתוניסיה על העולם הערבי

שלמה ברום

הפלת המשטר בתוניסיה, שהביאה לבריחת השליט האוטוריטארי זין אל-עאבדין בן עלי לחו"ל ביום שישי, 14 בינואר 2011, היא מאורע ללא תקדים בעולם הערבי. עולם זה, המתאפיין במשטרים של שלטון יחיד, ידע אומנם בהיסטוריה הקצרה שלו הפיכות צבאיות רבות, שהפילו את השליט הקיים והעלו איש חזק תחתיו, אבל בתוניסיה נפל, לראשונה, משטר יחיד כתוצאה מהתקוממות עממית. ראוי לזכור כי התופעה של הפיכות צבאיות נעלמה כמעט לחלוטין בעשורים האחרונים כתוצאה מהתחזקות מנגנוני ביטחון הפנים, הגידול בהיקף הצבאות, שהקשה על התארגנות של הפיכות צבאיות וכן רבו אמצעי התקשורת ההמונית. מפקד גדוד אינו יכול עוד לבצע הפיכה באמצעות השתלטות על תחנת השידור.

המשטר בתוניסיה נפל כתוצאה של איבוד שליטה על הפגנות המוניות שהחלו כאשר בוגר אוניברסיטה מובטל, שעסק ברוכלות, הצית את עצמו לאחר ששוטרים החרימו את העגלה שלו. נפילת המשטר בתוניסיה מלהיבה צבורים בעולם הערבי, שבו השליטים מנוכרים בדרך כלל להמונים. במקומות שונים במדינות שונות בעולם הערבי היו הפגנות תמיכה בשינוי בתוניסיה ובהן נשמעו סיסמאות נגד המשטרים בארצם הם. בלטו במיוחד הפגנות במצרים, ירדן, אלג'יריה ולוב.

במהפכה בתוניסיה – כמו בהפגנות באיראן לפני יותר משנה – באה לידי ביטוי כוחם של אמצעי התקשורת ההמונית ובייחוד בלט השימוש החתרני באינטרנט. למשטרים אין עוד מונופול על אמצעי התקשורת ההמונית והדבר מקשה עליהם למנוע מידע ולשמר את שלטונם. השימוש באינטרנט בא לידי ביטוי גם בגלי התגובה במדינות ערב האחרות.

אופן נפילת המשטר כפי שארע בתוניסיה שונה מהתרחישים המוכרים מהעבר של נפילת משטרים בעולם הערבי בהתקוממות עממית. התרחישים האלה נבאו בדרך כלל התקוממות עממית שמונהגת על ידי הגורמים האסלאמיסטים על רקע התחזקות התנועות האסלאמיות בעולם הערבי. מבחינה זו, תוניסיה היא חריג שכן היא עברה תהליך של מודרניזציה והתפתחות כלכלית מהירה תחת שלטונו של בן עלי. במקביל, התשתית של התנועה האסלאמית המקומית טופלה על ידי המשטר ביד ברזל ושרידי מנהיגיה ברחו לחו"ל. כך קרה שההתקוממות העממית הייתה בעיקר של צעירים בעלי השכלה מערבית, שהונהגו על ידי פעילי האופוזיציה הדמוקרטית. בעצם היא הייתה התקוממות של אותה תשתית חברתית שעליה נשען המשטר במאבקו בתנועות האסלאמיות. לעומת זאת בארצות ערב האחרות, כמו מצרים וירדן, אין לאופוזיציה הדמוקרטית השפעה רבה בחברות המקומיות, ואילו לתנועות האסלאמיות יש מעגל תומכים נרחב והשפעה רבה.

למרות כל זאת קשה לחזות מה יהיו התוצאות של בחירות דמוקרטיות בתוניסיה לאחר תקופה כה ארוכה של שלטון יחיד, שמנע מהציבור לגלות את הנטיות האמיתיות שלו. אמנם מנהיג התנועה האסלאמית הגולה הצהיר שתנועתו לא תעמיד מועמד משלה לנשיאות בבחירות הצפויות, וזאת, כנראה, בשל מודעותו לקושי של בניית תשתית פוליטית לבחירות בזמן קצר, אבל הבחירות לפרלמנט יוכלו לחשוף נטיות אסלאמיות שהיו כמוסות בתקופת המשטר הקודם, בייחוד באזורים הכפריים שמחוץ לערים הגדולות. המשמעות היא שהבחירות החופשיות, אם הן אכן תתקיימנה, יכולות לייצר מודל של משטר דמוקרטי מתפקד או לחילופין להדגים הצלחה של תנועה אסלאמית להשתלט על מדינה ערבית בבחירות דמוקרטיות.

נראה כי התגובות האפשריות בעולם הערבי צריכות להיבחן בשני טווחי זמן. בטווח הזמן הקצר: יכולות ההפגנות וביטויי המחאה בחלק ממדינות ערב להתעצם וליצור מצב שבו המשטרים יתקשו להשתלט עליהם. תסריט זה אפשרי בעיקר במצבים בהם המשטרים יפעילו יותר מידי כוח, יגרמו לשפיכות דמים ולתגובת שרשרת. בשלב זה נראה, כי המשטרים במרבית המדינות הערביות הם בעלי ניסיון רב בהשתלטות על מצבים של התלהמות המונית ולכן יצליחו לטפל באירועים אלה וליצור רגיעה.

השאלה הקשה יותר היא מה תהיה ההשפעה של ההתקוממות הזאת על מדינות ערב האחרות בטווח הזמן הרחוק יותר. התשובה תלויה גם בהתפתחויות בתוניסיה. אם הבחירות בתוניסיה יתקיימו בהליך מסודר ובסופן תורכב ממשלה בעלת אוריינטציה מערבית שתצליח לקיים משטר דמוקרטי, יהיה זה מודל לחיקוי שישיע גם על החברות במדינות ערביות אחרות ומעמדה של האופוזיציה הדמוקרטית בהם. שני התרחישים האחרים -- תרחיש של כאוס וחוסר יכולת של האופוזיציה הדמוקרטית להקים ממשלה יציבה ותרחיש שבו התנועה האסלאמית עולה לשלטון בדרך דמוקרטית – יספקו עידוד רב לגל האסלאמיסטי הגואה בעולם הערבי, יחזקו את מעמדן של התנועות האסלאמיות ואף יעודדו אותן לנקוט בצעדים קונקרטיים להביא להפיכת המשטרים.

המודל של מהפיכה באמצעות התקוממות עממית יילמד על ידי תנועות האופוזיציה השונות, שישאפו לחקותו. אולם, יש לקחת בחשבון שיש הבדלים בין החברות הערביות השונות. כך, למשל, תוניסיה, בעלת האוכלוסייה הקטנה יחסית, שרובה נהנתה מהשכלה מערבית, שונה ממצרים או מאלג'יריה, בעלות האוכלוסייה העצומה. הדבר תלוי במידה רבה גם במידת נחישותו של המשטר לשמר את שלטונו ובמידת יכולתו לבנות מנגנוני ביטחון ושכבות אוכלוסייה בעלות אינטרס בקיומו של המשטר.

לפני כל מי שישקול להניע התקוממות עממית יעמדו שתי דוגמאות; הדוגמה המוצלחת, לפחות בטווח הזמן הקצר, של תוניסיה והכישלון של ההפגנות ההמוניות באיראן ב-2009, שדוכאו בנחישות על ידי המשטר האסלאמי האיראני. יש להניח כי כל משטר שירצה לדכא התקוממות עממית בראשיתה יעמוד בפני דילמה באשר למידה הנכונה של הפעלת כוח. מחד, הפעלת יותר מידי כוח בראשית ההפגנות עלולה ליצור תגובת נגד שתביא להתקוממות נרחבת יותר. מאידך, תגובה שתיתפס כנרפית עלולה לשדר אי נחישות של המשטר ולעודד את המתקוממים.

ישראל צריכה להיות מודאגת בעיקר מהתפתחויות אצל שכנותיה הקרובות, מצרים וירדן. מצרים שרויה מזה זמן באווירה של דמדומי המשטר הנוכחי בשל גילו של הנשיא מובארק, מצבו הבריאותי ואי הוודאות לגבי יורשו. מובארק אמנם מנסה להכין את בנו, גמאל, כיורש, אבל לרעיון זה יש התנגדות רבה במצרים. אולם, המשטר במצרים הצליח לבנות מנגנוני ביטחון יעילים ואליטה נרחבת שיש לה אינטרס בהמשכיות המשטר והיא כוללת את כל גופי הביטחון, לרבות הצבא. גם בירדן, המצויה במשבר כלכלי מתמשך, יש תסיסה שמקורה במתח שבין תושבים ממוצא עבר ירדני לבין אלה שממוצא פלסטיני, גם בתמיכה הלא מבוטלת באחים המוסלמים, וגם באי שביעות רצון של אלמנטים בשבטים העבר ירדנים, שחשים שהם נדחקים לשוליים. נראה כי שני המשטרים יציבים בטווח הזמן הקצר אבל יש מקום לדאגה לגבי הצפוי בטווחי זמן רחוקים יותר.